

حقوق خانواده در رساله حقوق امام سجاد علیه السلام

حجت الاسلام والمسلمین دکتر مصطفی آزادیان *

مقدمه

از نگاه اسلام رعایت حقوق خویشان و نیکی به آنها به ویژه پدر و مادر، از راههای رسیدن به قرب الهی است.^۱ امام حسین علیه السلام فرموده است: «إِبْدَأْ بِمَنْ تَعُولُ: أُمَّكَ، أَبَاكَ، أَخْتِكَ، أَخَاكَ، ثُمَّ أَدْنَاكَ فَأَدْنَاكَ»^۲ [در رعایت حقوق خویشاوندی] از خانواده خود آغاز کن: نخست به مادرت، پدرت، خواهرت، برادرت؛ سپس با رعایت مراتب نزدیکان، هر یک به تو نزدیک ترند. حقوق خانواده که بخشی از حق الناس به شمار می رود، به دو قسم مالی و آبرویی تقسیم می شود. در حقوق مادی، شخص باید به اموال دیگران احترام بگذارد و بدون اذن در آنها تصرف نکند. در حقوق آبرویی، شخص نباید کاری کند که موجب هتک حرمت والدین، همسر، فرزندان و یا دیگران شود. امام باقر علیه السلام فرموده است: «در معراج پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله از خداوند سؤال کرد: پروردگارا! منزلت مؤمن در نزد تو چگونه است؟ خداوند فرمود: يَا مُحَمَّدُ مَنْ أَهَانَ لِي وَلِيًّا فَقَدْ بَارَزَنِي بِالْمُحَارَبَةِ وَ أَنَا أَسْرَعُ شَيْءٍ إِلَى نُصْرَةِ أَوْلِيَائِي؛^۳ هر که به دوستی از من اهانت کند، آشکارا به جنگ من آمده و من به یاری دوستانم، از هر چیز شتابان ترم». این روایت، درباره به اهانت به مؤمن و بردن آبروی اوست. اگر مصداق مؤمن پدر، مادر، همسر، یا فرزند انسان باشد، گناهش بزرگتر خواهد بود.

یکی از مشکلاتی که امروزه با آن درگیر هستیم، رفتارهای ناشایست برخی از خانواده هاست. برخی فرزندان با والدین خود رفتاری شایسته ندارند و پاره ای از والدین نیز نسبت به تربیت

* دکتری ادیان و عرفان.

۱. عبدالله جوادی آملی؛ مفاتیح الحیاه؛ ص ۲۰۹.

۲. محمد بن محمد مفید؛ الاختصاص؛ ص ۲۱۹.

۳. محمد بن یعقوب کلینی؛ الکافی؛ ج ۲، ص ۳۵۲.

فرزندان خود کوتاهی می‌کنند. بعضی از همسران حقوق متقابل را نادیده می‌گیرند و مشکلاتی را بر جامعه تحمیل می‌کنند. بازخوانی و تأملی ژرف در رساله حقوق امام سجاد علیه السلام، می‌تواند تا حدود زیادی گره‌های موجود را بگشاید و از مشکلات جامعه بکاهد.

«رسالة الحقوق»، عنوان حدیثی طولانی از امام سجاد علیه السلام است که آن را ابوحمزه ثمالی (متوفای ۱۵۰ق) روایت کرده است. شیخ صدوق در کتاب الخصال^۱ و در کتاب من لایحضره الفقیه^۲ و ابن‌شعبه در کتاب تحف العقول^۳ این حدیث را نقل کرده‌اند.^۴ در این رساله، حقوق به چند دسته تقسیم شده‌اند: حق الله، حق النفس و حق الناس. درباره حق الناس به حق پدر و مادر، حق فرزند، حق زوجین، حق همسایه، حق معلم، حق شاگرد، و ... اشاره شده است. این نوشتار به توضیح و تبیین بخش‌هایی از حق الناس، یعنی حقوق خانواده می‌پردازد.

الف. حقوق مادر بر فرزند

امام سجاد علیه السلام برای بیان حقوق مادر بر موارد ذیل تأکید می‌کند:

۱. لزوم شناخت زحمات مادر

برای اینکه فرزند از عهده شکر مادر برآید، ابتدا باید نعمت مادر و زحمات او را بشناسد. از این رو امام علیه السلام ابتدا به معرفی شخصیت مادر و زحمات او می‌پردازد:

۱/۱. زحمات مادر در زمان بارداری

فَحَقُّ أُمَّكَ أَنْ تَعْلَمَ أَنَّهَا حَمَلَتْكَ حَيْثُ لَا يَحْمِلُ أَحَدٌ أَحَدًا وَأَطْعَمَتْكَ مِنْ ثَمَرَةِ قَلْبِهَا مَا لَا يَطْعَمُ أَحَدٌ أَحَدًا وَأَنَّهَا وَقَّتْكَ بِسَمْعِهَا وَبَصَرِهَا وَيَدِهَا وَرِجْلِهَا وَشَعْرِهَا وَبَشَرِهَا وَجَمِيعِ جَوَارِحِهَا مُسْتَبْشِرَةً بِدَلِكِ فَرِحَةَ مُؤَمَّلَةٍ [مُؤَابِلَةٍ] مُخْتَمِلَةً لِمَا فِيهِ مَكْرُوهٌ هَهَا وَالْمُهَيَّا وَثَقْلُهَا وَعَمَّهَا حَتَّى دَفَعَتْهَا عَنْكَ؛ حق مادرت این است که بدانی او تو را به‌گونه‌ای حمل کرد که هیچ کس، دیگری را چنین حمل نمی‌کند و به تو از ثمره قلب خود چیزی عطا کرد که هیچ کس به دیگری نمی‌دهد و به راستی تو را با گوش و چشم و دست و پا و مو و پوست و تمام اعضایش محافظت کرد و بدین فداکاری، شاد بود و هر ناگواری، درد، گرانی

۱. محمد بن علی صدوق؛ الخصال؛ ص ۵۶۴.

۲. محمد بن علی صدوق؛ کتاب من لایحضره الفقیه؛ ج ۲، ص ۶۱۸.

۳. حسن بن علی ابن‌شعبه حرّانی؛ تحف العقول؛ ص ۴۳۰.

۴. سید جعفر شهیدی؛ زندگانی علی بن الحسین علیه السلام؛ ص ۱۸۸ - ۱۶۹.

و غمی را تحمل کرد تا اینکه تو را به دنیا آورد.

۱/۲. زحمات مادر پس از تولد فرزند

فَرَضِيَتْ أَنْ تَشْبَعَ وَ تَجُوعَ هِيَ وَ تَكْسُوكَ وَ تَعْرَى وَ تُزَوِيكَ وَ تَطْمَأُ وَ تُظَلِّكَ وَ تَضْحَى وَ تُنَعِّمَكَ بِبُؤْسِهَا وَ تُلَدُّكَ بِالنُّومِ بِأَرْقِهَا وَ كَانَ بَطْنُهَا لَكَ وَعَاءً وَ حِجْرُهَا لَكَ حِوَاءً وَ تَدِيهَا لَكَ سِقَاءً وَ نَفْسُهَا لَكَ وَقَاءً تُبَاثِرُ حَرَّ الدُّنْيَا وَ بَرْدَهَا لَكَ وَ دُونَكَ؛ و باز هم خوشحال بود از اینکه [بعد از تولد] تو را سیر کند و خود گرسنه باشد، تو را بپوشاند و خود برهنه باشد، تو را سیراب کند و خود تشنه بماند، تو را در سایه بدارد و خود زیر آفتاب باشد، تو را در نعمت ببیند و خود در سختی باشد، تو را بخواب کند و خود بی خواب بماند. شکمش، ظرف وجود تو و دامنش، آسایشگاه تو و پستانش، مشک آب تو و جانش، فدای تو و به خاطر تو و به حساب تو گرم و سرد روزگار را چشید.

آسودگی از مَحَن ندارد مادر   آسایش جان و تن ندارد مادر
دارد غم و اندوه جگرگوشه خویش   ورنه غم خویشتن ندارد مادر^۱

۲. قدردانی از زحمات مادر و نیکی به او

امام علیه السلام بعد از بر شمردن زحمات مادر، به قدردانی از مادر سفارش می کند: «فَتَشْكُرُهَا عَلَيَّ قَدْرَ ذَلِكَ وَ لَا تُقَدِّرُ عَلَيْهِ إِلَّا بِعَوْنِ اللَّهِ وَ تَوْفِيقِهِ؛ پس به قدرشناسی از این همه، او را سپاس گذار و قدرش را بدان و این قدردانی نتوانی، جز به یاری و توفیق خدا».

تشکر از مادر، مصداق بارز شکر نعمت است. شکر به دو قسم زبانی و عملی تقسیم می شود. شکر زبانی، گفتن «الحمد لله» و «شکر الله» است. شکر عملی آن است که در عمل، از مادر به خاطر همه سختی هایی که کشیده است، قدردانی شود. فرزند با مادر با زبان محبت آمیز سخن بگوید و خواسته ها او را قبل از آنکه به زبان بیاورد، برآورده کند. شکر، یکی از راه های ازدیاد توفیقات و نعمت های الهی است: «لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ وَ لَئِنْ كَفَرْتُمْ إِنَّ عَذَابِي لَشَدِيدٌ؛ اگر شکرگزاری کنید، (نعمت خود را) بر شما خواهم افزود و اگر ناسپاسی کنید، مجازاتم شدید است».

قرآن درباره لزوم احسان به مادر و تشکر از او می فرماید: «وَ صَيَّرْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ إِحْسَانًا

۱. رهی معیری؛ دیوان رهی معیری؛ بخش رباعی ها.

۲. ابراهیم: ۷.

حَمَلَتْهُ أُمُّهُ كُرْهًا وَوَضَعَتْهُ كُرْهًا وَحَمْلُهُ وَفِصَالُهُ ثَلَاثُونَ شَهْرًا؛^۱ اما به انسان توصیه کردیم که به پدر و مادرش نیکی کند، مادرش او را با ناراحتی حمل می‌کند و با ناراحتی بر زمین می‌گذارد و دوران حمل و از شیر بازگرفتنش، سی ماه است».

شیخ اعظم انصاری و قدردانی از مادر

شیخ مرتضی انصاری رحمته الله که از مجتهدان و مراجع بنام زمان خودش بود، مادرش را تا نزدیک حمام به دوش می‌گرفت و او را به زن حمامی می‌سپرد. سپس می‌ایستاد تا بعد از پایان کار، او را به خانه برگرداند. هر شب به دست‌بوس مادر می‌آمد و صبح با اجازه او از خانه بیرون می‌رفت. پس از مرگ مادر به شدت می‌گریست و می‌فرمود: «گریه‌ام برای این است که از نعمت بسیار مهمی چون خدمت به مادر محروم شدم».^۲

همیشه دختر امروز مادر فرداست
ز مادر است میسر بزرگی پسران
اگر فلاطون و سقراط بوده‌اند بزرگ
بزرگ بوده پرستار خردی ایشان^۳

ب. حقوق پدر بر فرزند

امام رحمته الله برای بیان حق پدر، بر امور زیر تأکید می‌کند:

۱. شناخت جایگاه پدر

امام رحمته الله پدر را ریشه و اساس فرزند می‌داند:

وَأَمَّا حَقُّ أَبِيكَ فَتَعَلَّمْ أَنَّهُ أَضْلُكَ وَأَنَّكَ فَوْعُهُ وَأَنَّكَ لَوْلَاهُ لَمْ تَكُنْ فَمَهْمَا رَأَيْتَ فِي نَفْسِكَ مِمَّا يُعْجِبُكَ فَاعْلَمْ أَنَّ أَبَاكَ أَضْلُ النُّعْمَةِ عَلَيْكَ فِيهِ؛ و اما حق پدرت، این است که بدانی او ریشه توست و تو شاخه او هستی و بدانی که اگر او نبود، تو هم نبود؛ پس هر گاه در خود چیزی دیدی که خوش آمد، بدان که آن نعمت از پدرت داری.

۲. قدردانی از پدر

امام رحمته الله پس از بیان جایگاه پدر، شکرگزاری از نعمت پدر و قدردانی از زحمات او را مورد توجه قرار داده است: «فَاعْلَمْ أَنَّ أَبَاكَ أَضْلُ النُّعْمَةِ عَلَيْكَ فِيهِ وَاحْمَدِ اللَّهَ وَاشْكُرْهُ عَلَى قَدْرِ ذَلِكِ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ؛ پس هر گاه در خود چیزی دیدی که خوش آمد، بدان که آن نعمت را از پدرت

۱. احقاف: ۱۵.

۲. حسین انصاریان؛ نظام خانواده در اسلام؛ ج ۱، ص ۴۷۰.

۳. پروین اعتصامی؛ دیوان اشعار.

داری و خدا را سپاس گزار و به همان اندازه شکر کن و نیرویی جز به خداوند نیست».

قدردانی از پدر، افزون بر محبت زبانی، باید عملی باشد. امام رضا علیه السلام در این زمینه می فرماید:

عَلَيْكَ بِطَاعَةِ الْأَبِ وَ بِرِّهِ وَ التَّوَّاضُعِ وَ الْخُضُوعِ وَ الْإِعْظَامِ وَ الْإِكْرَامِ لَهُ وَ حَفْضِ الصَّوْتِ بِحَضْرَتِهِ فَإِنَّ الْأَبَ أَضَلُّ الْإِبْنِ وَ الْإِبْنَ فَرْعُهُ ... تَابِعُوهُمْ فِي الدُّنْيَا أَحْسَنَ الْمَتَابِعَةِ بِالْبِرِّ وَ بَعْدَ الْمَوْتِ بِالذُّعَاءِ لَهُمْ وَ الرَّحْمِ عَلَيْهِمْ فَإِنَّهُ رُؤِي أَنَّ مَنْ بَرَّ أَبَاهُ فِي حَيَاتِهِ وَ لَمْ يَدْعُ لَهُ بَعْدَ وَفَاتِهِ سَمَّاهُ اللَّهُ عَاقًا؛^۱ بر تو باد به فرمانبراری از پدر و نیکی به وی و فروتنی و خاکساری در برابر او و بزرگداشتن و گرامی داشتن او و نیز آرام سخن گفتن در حضورش؛ زیرا پدر، ریشه و پسر، شاخه اوست... پس در دنیا از پدران به نیکی پیروی کنید و پس از مرگشان برای آنان دعا و طلب رحمت کنید؛ زیرا روایت است که هر کس به پدرش در حیات او احسان کند و پس از مرگش برای او دعا نکند، خدا او را عاق می نامد.

آیت الله مرعشی نجفی علیه السلام و احترام به پدر

آیت الله مرعشی نجفی می گوید:

زمانی که در نجف بودیم، روزی مادرم گفتند: «پدرت را صدا بزن تا برای ناهار تشریف بیاورد». به طبقه فوقانی رفتم، پدرم در حال مطالعه خوابش برده بود. ماندم چه کنم، امر مادرم را اطاعت کنم؟ از طرفی می ترسیدم با بیدار کردن پدر، باعث رنجش خاطر مبارکش شوم. خم شدم و لب هایم را کف پاهای پدر گذاشتم و چندین بوسه زدم تا اینکه به خاطر قلقلک پا بیدار شد و دید من هستم. پدرم وقتی این علاقه و ادب و احترام را از من دید، فرمود: «پسرم، خدا عزتت را بالا ببرد و تو را از خادمین اهل بیت علیهم السلام قرار دهد». من هر چه دارم، از برکت دعای پدرم است.

ج. دعا برای توفیق خدمت به والدین

پس از بیان حقوق والدین، امام سجاد علیه السلام در دعایی برای پدر و مادر، از خداوند درخواست هایی دارد که نشان دهنده وظایف مهم فرزندان در مقابل والدین است:

اللَّهُمَّ حَفِّضْ لَهُمَا صَوْتِي، وَ أَطِيبْ لَهُمَا كَلَامِي، وَ أَلِنْ لَهُمَا عَرِيكَتِي، وَ أَعْطِفْ عَلَيْهِمَا قَلْبِي، وَ صَيِّرْنِي بِهِمَا رَفِيقًا، وَ عَلَيْهِمَا شَفِيقًا؛ اللَّهُمَّ اشْكُرْ لَهُمَا تَرْبِيَّتِي، وَ آتِبُهُمَا عَلَي تَكْرِمَتِي، وَ احْفَظْ لَهُمَا مَا حَفِظَاهُ مِنِّي فِي صِعْرِي؛^۲ خدایا! آواز مرا پیش ایشان، پست و

۱. محمدباقر مجلسی؛ بحارالانوار؛ ج ۷۱، ص ۷۶.

۲. امام علی بن حسین زین العابدین علیه السلام؛ صحیفه کامله سجاده؛ دعای ۲۴.

سخن مرا با آنها، خوش گردان و خوی مرا نرم کن و دل مرا بر آنها مهربان و مرا نسبت به آنها، خوشرفتار و دلسوز گردان. خدایا! آنان را در ازای پروراندن من، جزای نیکوده و در مقابل عزیز داشتن من، پاداش بزرگ مرحمت کن و چون مرا در خردی از آسیب و گزند نگاه داشتند، تو نیز آنان را نگاهداری کن.

د. حقوق متقابل زوجین

امام سجاد علیه السلام درباره حقوقی که زوجین بر یکدیگر دارند، به نکات مهمی اشاره کرده است که عبارتند از:

۱. قدردانی از خدا به خاطر نعمت همسر

از منظر امام سجاد علیه السلام، همسر چهار نعمت بزرگ الهی را برای شوهر خود به ارمغان می‌آورد: آرامش، آسایش، همدمی و پرستاری: «وَأَمَّا حَقُّ رَعِيَّتِكَ بِمِلْكِ النِّكَاحِ فَأَنْ تَعْلَمَ أَنَّ اللَّهَ جَعَلَهَا سَكَنًا وَ مُسْتَرَاحًا وَ أَنْسًا وَ وَاقِيَةً؛ و اما حق همسرت که به نکاح تو در آمده، این است که بدانی خدا او را مایه آرامش و آسایش و همدم و پرستار تو ساخته است.»

زن نیکوی نه بانوی خانه تنها بود   طبیب بود و پرستار و شحنه و درمان^۱

آیت‌الله ابراهیم امینی می‌گوید: وقتی همسر علامه طباطبایی رحمته الله از دنیا رفت، استاد در فقدان همسر بسیار می‌گریست. عرض کردم: ما باید درس صبر را از شما بیاموزیم، چرا بی‌تابی می‌کنید؟ فرمود: «او بسیار مهربان و فداکار بود و اگر همراهی‌های ایشان نبود، من موفق به نوشتن و تدریس نمی‌شدم».^۲

شکرگزاری از نعمت وجود همسر باید زبانی و عملی باشد. البته زن نیز باید به خاطر نعمت شوهر از خدا تشکر کند. امام سجاد علیه السلام می‌فرماید: «وَكَذَلِكَ كُلُّ أَحَدٍ مِنْكُمْا يَجِبُ أَنْ يَحْمَدَ اللَّهَ عَلَى صَاحِبِهِ وَ يَعْلَمَ أَنَّ ذَلِكَ نِعْمَةٌ مِنْهُ عَلَيْهِ؛ و نیز هر کدام از شما زن و شوهر، واجب است که خداوند را به وجود همسرش سپاس گزارد و بداند که این نعمتی است که خدا به او بخشیده است.»

۲. احترام به حقوق متقابل

امام سجاد علیه السلام درباره حقوق زوجین به امور ذیل اشاره می‌فرماید:

۱. پروین اعتصامی؛ دیوان اشعار.

۲. مرتضی نظری؛ آن مرد آسمانی؛ ص ۴۱.

۲/۱. لزوم خوشرفتاری با یکدیگر

«وَوَجِبَ أَنْ يُحْسِنَ صُحْبَةَ نِعْمَةِ اللَّهِ وَ يُكْرِمَهَا وَ يَزْفُقَ بِهَا؛ وَ وَاجِبٌ كَرِهَةٌ أَنْ يَكُونَ أَحَدُهُمْ لِرَجُلٍ مِنْهُمْ كَرِيمًا وَ يَكُونَ الْآخَرُ لِرَجُلٍ مِنْهُمْ كَرِيمًا»^۱

زوجین [با نعمت خدا خوشرفتاری کند و او را گرامی دارد و با او سازگاری کند]، مطابق این سخن، زوجین وظیفه دارند که با هم مهربان و خوش رفتار باشند، با دیده کرامت و احترام به هم بنگرند و بکوشند در همه زمینه‌ها با هم تفاهم و سازگاری داشته باشند.

قرآن کریم زوجین را لباس همدیگر معرفی کرده است: «هُنَّ لِبَاسٌ لَكُمْ وَ أَنْتُمْ لِبَاسٌ لَهُنَّ»^۱ همان‌گونه که لباس پوشاننده عیوب، حافظ از سرما و گرما، زینت بخش و مایه آرامش انسان است، زن و شوهر نیز باید برای یکدیگر این چنین باشند.

۲/۲. سرپرستی شوهر و لزوم تأمین آرامش زن

هر جمعی برای رسیدن به موفقیت، باید کسی را به عنوان رهبر انتخاب کند تا همه اعضا را به سوی مقصد حرکت دهد. در کانون خانواده نیز شوهر و پدر خانواده، این نقش را بر عهده دارد. بنابراین اهل خانه باید از فرامین او تبعیت کنند تا با سلامت به هدف برسند. شوهر نیز وظیفه دارد با همسر خود مهربان باشد و آرامش و آسایش او را فراهم سازد: «وَ إِنْ كَانَ حَقُّكَ عَلَيْهَا أَغْلَظَ وَ طَاعَتُكَ لَهَا أَلْزَمَ ... فَإِنَّ لَهَا حَقَّ الرِّحْمَةِ وَ الْمُؤَانَسَةِ ... وَ ذَلِكَ عَظِيمٌ؛ وَ هِرْ جَنْدِ حَقِّ تَوْبِرْ زَنْتِ سَخْتِ تِرْ وَ فِرْمَانِ پِذِیْرِیْ اَزْ تُو ... بِرْ اَوْ لَازِمْ تِرْ اَسْتِ، وَ لِیْ اَوْ رَا نِیْزِ حَقِّ مِهْرْبَانِیْ وَ هِمْدَمِیْ اَسْتِ وَ حَقِّ دَارِ اَرَامِشِ وَ آسایشِش ... تَأْمِیْنِ شُودِ وَ اِیْنِ، حَقِّیْ بِسْ بِزْرَگِ اَسْتِ».

هـ. حقوق فرزند بر والدین

امام سجاد علیه السلام درباره حقوق فرزند بر والدین به نکات ذیل اشاره می‌کند:

۱. مسئولیت‌پذیری پدر در قبال فرزند خود

«وَ أَمَّا حَقُّ وَ لَدِکَ فَتَعَلَّمْ أَنْتَ مِنْکَ وَ مُضَافٌ إِلَیْکَ فِی عَاجِلِ الدُّنْیَا بِخَیْرِهِ وَ شَرِّهِ؛ اَمَّا حَقُّ فِرْزَنْدَتِ اِیْنِ اَسْتِ کِهْ بَدَانِیْ اَوْ اَزْ تُو سْتِ وَ دَرِ اِیْنِ دُنْیَا بِهْ تُو وَاِیْسْتِهْ اَسْتِ، خُوبْ بَاشْدِ یَا بَد.»

یکی از حقوق اساسی فرزند، این است که پدر بداند فرزند از او و ثمره حیات اوست و در این دنیا به نام او خوانده می‌شود. پدر باید نقش خود را در قبال فرزندش بپذیرد، نسبت به او احساس مسئولیت کند و در ولایت و سرپرستی اش کوتاهی نکند.

۲. حق تعلیم و تربیت

پدر وظیفه دارد فرزند خود را به خوبی تربیت کند. اگر پدر فرزند خود را مطیع حضرت حق تربیت کند، در دنیا ثمره خوبی از خود به یادگار گذاشته است و در آخرت نیز پاداش دریافت خواهد کرد و اگر با سوءتدبیر نتواند فرزند خود را با دین آشنا سازد، دچار کیفر خواهد شد:

وَ أَنْتَكَ مَسْئُولٌ عَمَّا وُلِّيتَهُ مِنْ حُسْنِ الْأَدَبِ وَ الدَّلَالَةِ عَلَى رَبِّهِ وَ الْمَعُونَةَ لَهُ عَلَى طَاعَتِهِ فِيكَ وَ فِي نَفْسِهِ فَمُنَابَّ عَلَى ذَلِكَ وَ مُعَاقِبٌ فَأَعْمَلْ فِي أَمْرِهِ عَمَلَ الْمُتَزَيِّنِ بِحُسْنِ أَثَرِهِ عَلَيْهِ فِي عَاجِلِ الدُّنْيَا الْمَعْدَرِ إِلَى رَبِّهِ فِيمَا بَيْنَكَ وَ بَيْنَهُ بِحُسْنِ الْقِيَامِ عَلَيْهِ وَ الْأَخْذِ لَهُ مِنْهُ وَ لَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ؛ و تو با پرورش خوب و راهنمایی او به راه پروردگارش و کمک به او در فرمانبرداری اش، هم درباره خودت و هم در حق او مسئول هستی و بر اساس این مسئولیت، پاداش بری و کیفر بینی. پس در کار فرزند چنان کسی عمل کن که کارش در این دنیا به حسن اثر بیاراید و تو به سبب حسن رابطه فیما بین و سرپرستی خوبی که از او کرده‌ای و نتیجه‌ای الهی که از او گرفته‌ای، نزد پروردگارت معذور باشی و نیرویی جز به خدا نیست.

فهرست منابع

۱. ابن‌شعبه حرانی، حسن بن علی؛ تحف العقول؛ تصحیح علی‌اکبر غفاری؛ قم: جامعه مدرسین، ۱۴۰۴ ق.
۲. اعتصامی، پروین؛ دیوان اشعار؛ چاپ سوم، تهران: نشر قطره، ۱۳۷۷ ش.
۳. امام زین‌العابدین، علی بن حسین علیه السلام؛ الصحیفه السجادیه؛ چاپ اول، قم: نشر الهادی، ۱۳۷۶ ش.
۴. انصاریان، حسین؛ نظام خانواده در اسلام؛ قم: انتشارات ام‌ایبها، ۱۳۷۵ ش.
۵. جوادی آملی، عبدالله؛ مفاتیح الحیاه؛ قم: مرکز چاپ اسراء، ۱۳۹۵ ش.
۶. شهیدی، سیدجعفر؛ زندگانی علی بن الحسین علیه السلام؛ چاپ اول، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۵ ش.
۷. صدوق، محمد بن علی؛ الخصال؛ تصحیح علی‌اکبر غفاری، قم: منشورات جامعه مدرسین فی الحوزه العلمیه بقم، ۱۴۰۳ ق.
۸. _____؛ کتاب من لایحضره الفقیه؛ تصحیح علی‌اکبر غفاری، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۳ ق.

۹. کلینی، محمد بن یعقوب؛ الکافی؛ تصحیح علی اکبر غفاری و محمد آخوندی؛ تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ ق.
۱۰. مجلسی، محمدباقر؛ بحارالانوار؛ چاپ دوم، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ ق.
۱۱. نظری، مرتضی؛ آن مرد آسمانی: خاطره‌هایی از زندگی فیلسوف بزرگ قرن آیت‌الله علامه طباطبائی علیه السلام؛ چاپ هفتم، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۶ ش.
۱۲. معیری، رهی؛ دیوان رهی معیری؛ چاپ هشتم، تهران: انتشارات مجید، ۱۳۸۸ ش.
۱۳. مفید، محمد بن محمد؛ الاختصاص؛ تصحیح علی اکبر غفاری، چاپ اول، قم: کنکره شیخ مفید، ۱۴۱۳ ق.